

معمای انقلاب اسلامی در جهان معاصر

تحلیلی بر قوت و قدرت تئوریک نظریه‌های علوم اجتماعی در تحلیل انقلاب اسلامی

حامد سروری

اشاره

گرچه پدیده‌های بزرگ و تأثیرگذار از چشم هیچ صاحب‌تأملی پوشیده نمی‌مانند، با این حال نباید چنین پنداشت که همه به یک نحو و در یک شکل و قامت پدیده مورد نظر را به نظاره می‌نشینند. در واقع دیدن، چیزی است و درست دیدن چیزی دیگر. این که در بهمن پنجاه و هفت پدیده‌ای در ایران رخ نموده و بسیاری در باب آن نوشته‌اند و سخن رانده‌اند، نباید به این معنا پنداشته شود که آن‌ها همه دیده‌اند و صحیح دیده‌اند. در واقع بسیاری از کسانی که در باب انقلاب اسلامی ایران قلم زده‌اند، به دلایلی متفاوت از جمله عدم هم‌زبانی آنان با انقلاب اسلامی تفاسیری صحیح و صائب از انقلاب ارائه نداده‌اند. این امر را تجربه‌های محقق پس از انقلاب اسلامی مؤید است. بسیاری کسان از اثرات عمیق و فراگیر انقلاب، پی به عظمت و بزرگی آن برده‌اند. اما «این انقلاب چه بوده و اثرات آن کدام‌اند؟» سوالی است که متن پیش رو - که به همت مرکز آینده‌پژوهی پارک علم و فناوری دانشگاه تهران تدوین شده است - سعی در پاسخ دادن اجمالی به آن دارد.

فرایند تصمیم‌سازی در ایران بسیار مبهم و غیر شفاف به نظر می‌رسد و حتی خود ایرانیان مخصوصاً غیر خودی‌ها نسبت به ابهام و شناخت‌ناپذیری این فرایند اظهار تعجب می‌کنند. چه عاملی سبب شده است که تفسیر تصمیم‌سازی ایرانیان و نیز رفتار نخبگان این قدر دشوار است؟»

انقلاب اسلامی به شکلی جدی اندیشه‌های پارسونز پیرامون گذار حتمی جوامع به سوی مدرنیته و نوسازی و توسعه به سبک غربی را به چالش کشید. هر چند روشن‌فکران غرب‌زده ایرانی هنوز براساس باور به اندیشه اجتناب‌ناپذیر بودن مدرنیته غربی برای جامعه ایرانی می‌کوشند تا انقلاب اسلامی را نیز مرحله‌ای از گذار به سوی توسعه و مدرنیته غربی تلقی کنند، اما ماهیت این انقلاب و نیز سیر تحولات آن تا به امروز کاملاً خلاف چنین ایده‌ای را به اثبات می‌رساند. در واقع می‌توان انقلاب اسلامی را در سه مرحله، چالشی بزرگ برای نظم موجود جهانی انگاشت:

- ظهور
- بقا
- شکوفایی

ظهور ناگهانی و غیرقابل انتظار انقلاب اسلامی ایران همان‌گونه که ملاحظه کردیم تعجب اندیش‌مندان، سیاست‌مداران و تحلیل‌گران غربی را برانگیخت. چگونگی پیروزی این انقلاب بی‌سابقه و بیان‌گر ظهور تغییرات مهم و کلان تمدن در آینده بود. در گام اول ظهور یک انقلاب دینی، مردمی، استبدادستیز، ضدامپریالیسم و مدافع مستضعفین انعکاسات وسیعی در جهان به دنبال داشت و ظهور انقلاب به‌خودی‌خود به جنبش‌های بزرگی در جهان الهام بخشید. در اروپا رهبران سه حزب کمونیست فرانسه، اتریش و نروژ مسلمان و برخی شیعه شدند. در آمریکای لاتین یک جریان کاتولیک استکبارستیز تحت عنوان «الهیات رهایی‌بخش» جان تازه‌ای گرفت و با جریان شیعی استکبارستیز در ایران به لحاظ قلبی گره خورد. هم‌چنین در منطقه خاورمیانه و در عراق و بحرین و لبنان و افغانستان و فلسطین، مصر و سراسر شمال آفریقا جریان استکبارستیزی و مقاومت دینی تقویت شد و پرچم انحصاری مبارزه با امپریالیسم از دست گروه‌های چپ‌گرا خارج گشت. در بسیاری از نقاط جهان از جمله شمال شیعه آفریقای جنوبی و تایلند جریان اقلیتی تازه مسلمانان شیعه شکل گرفت. انقلاب اسلامی نوعی از آزادی‌خواهی همراه با معنویت را تبلیغ می‌کرد و از آن‌جایی که دین در نوک پیکان حمله به جریان نظم استکباری غرب قرار گرفته بود، بسیاری از آزادی‌خواهان جهان به قابلیت‌های اسلام و تشیع در عرصه اجتماع و سیاست پی بردند.

هر چند ظهور انقلاب اسلامی، جریانات مبارزه بر علیه نظم سلطه جهانی را امیدوار ساخت، اما این مسئله می‌توانست موقتی باشد. در صورتی که انقلاب اسلامی و تجلی عینی آن جمهوری اسلامی ایران (نظام ولایت فقیه) شکست می‌خورد، در آن صورت اندیش‌مندان جریان مسلط غرب می‌توانستند آن را میان‌برده‌ای اسلامی - شیعی و یا مقاومتی مذبوحانه از سوی سنت در برابر سیل بنیان‌کن نوسازی غربی قلمداد کنند. اما اتفاق عجیبی افتاد و در جهان سکولار و دهکده جهانی آمریکایی، یک نظام کاملاً متفاوت و مستقل دینی برای سه دهه دوام یافت. بقای جمهوری اسلامی نشانه قاطع دیگری بود بر کارآمدی دین (به روایت شیعی آن) در عرصه جامعه.

از ابتدای خیزش اسلامی مردم ایران تا کنون برخی از فیلسوفان و جامعه‌شناسان غربی حداقل به این نکته پی برده‌اند که جنس انقلاب اسلامی با سایر انقلابات و پدیده‌های اجتماعی چند قرن اخیر تفاوت داشته است. شاید بتوان فوکو را از این جهت از سایر اندیش‌مندان تمایز داد. فوکو از نخستین اندیش‌مندان غربی بود که به ماهیت متفاوت اراده مردم ایران پی برد. وی برخلاف بسیاری از اندیش‌مندان غربی بر ماهیت فرهنگی انقلاب و نقش رهبری امام خمینی^(ع) تأکید می‌ورزد. وی در کتاب ایرانی‌ها چه رؤیایی در سر دارند، به نقش معنویت در انقلاب ایران اشاره می‌کند و می‌نویسد: «... چون از این جهت [این انقلاب] کوششی است برای این که سیاست یک بعد معنوی پیدا کند.» هم‌چنین وی در همان کتاب در زمینه معنویت که انقلاب ایران به دنبال آن است می‌نویسد: «اسلام در سال ۱۹۸۷ افیون مردم نبوده است؛ دقیقاً روح یک جهان بی‌روح بوده است.» جمله اخیر فوکو به زیبایی نشان‌دهنده و جایگاه انقلاب اسلامی در جهان معاصر را نشان می‌دهد. انقلاب اسلامی به مثابه یک انقلاب معنوی «در جستجوی آن چیزی است که ما غربی‌ها امکان آن را پس از رنسانس و بحران بزرگ مسیحیت از دست داده‌ایم.» از نظر فوکو خیزش مردم ایران شورشی قهرآمیز علیه نظم موجود جهانی است و شاید همین ویژگی فوکو را به شدت به انقلاب اسلامی علاقه‌مند می‌سازد. هر چند فوکو به‌خوبی نقش انقلاب اسلامی در به چالش کشیدن جهان مدرن را درک کرده است؛ اما نباید فراموش کرد که در نهایت او نیز از دریچه تفکر غربی خود به این پدیده نوظهور و کاملاً متفاوت می‌نگرد و تفاوت او با سایر اندیش‌مندان مغرب زمین در درک عمیق‌تر تحولات انقلابی ایران نهفته است.

آنتونی گیدنز را برخی بزرگ‌ترین جامعه‌شناس معاصر قلمداد می‌کنند. اندیشه‌ها و آراء این جامعه‌شناس شهیر، بی‌گفت‌وگو بر بخش‌های عمده‌ای از محافل جامعه‌شناسی حال حاضر جهان سلطه دارد. این اندیش‌مند بزرگ به نکته مهمی در رابطه با جایگاه انقلاب اسلامی اشاره می‌کند. از نظر وی سه غول بزرگ اندیشه غرب یعنی مارکس، دورکیم و وبر فرایند عمومی جهان را به سمت سکولاریزه شدن ملاحظه می‌کردند؛ در حالی که انقلاب اسلامی این روند را معکوس کرد و دنیا به سمت و سوی دینی شدن سوق یافت.

هم‌چنین ظهور انقلاب اسلامی نشان داد که فرهنگ و دین می‌توانند در بروز انقلاب‌های عصر جدید نقش مهمی ایفا کنند. بر این اساس جامعه‌شناس بزرگ و نظریه‌پرداز انقلاب «تدا اسکاجیل» را وادار ساخت تا در نظریه عمومی انقلاب خود تجدیدنظر کند. این تجدیدنظر به‌خوبی یکتایی و بی‌سابقه بودن انقلاب اسلامی را در عصر جدید خاطر نشان می‌سازد.

تا کنون متفکران بسیاری کوشیده‌اند تا پیروزی انقلاب اسلامی را براساس چارچوب‌های نظری اندیش‌مندان غربی و خاصه با تحلیل‌های ساختاری اقتصادی و اجتماعی بازاندیشی کنند. تاکنون بیش از ۳۰۰۰ پایان‌نامه کارشناسی ارشد در ارتباط با انقلاب اسلامی در سراسر دانشگاه‌های دنیا به انجام رسیده است و ده‌ها مؤسسه پژوهشی پیرامون انقلاب اسلامی به تحلیل و بررسی و پژوهش در سطوح مختلف پرداخته‌اند. با این وجود غرب هنوز نتوانسته تا ماهیت معمایی انقلاب اسلامی را رمزگشایی کند. برای نمونه اندیشکده رند در پژوهشی با عنوان «ملاها، پاسداران و بنیادها» به نکته‌ای اشاره می‌کند: «مسئله ناشناس بودن ایران و این که رصدگران غربی

دو نگاه

می‌توان انقلاب اسلامی را در سه مرحله، چالشی بزرگ برای نظم موجود جهانی انگاشت: ظهور، بقا و شکوفایی

بیرونی خاورمیانه تحت تأثیر قدرت نرم ایران شکل خواهند گرفت. مؤسسه چت‌هاوس انگلیس نیز طی گزارشی اعتراف می‌کند که آمریکا در خاورمیانه در برابر قدرت نرم ایران قافیه را باخته است.

سازمان اطلاعات و امنیت کانادا نیز در سال ۲۰۰۸ کنفرانسی تحت عنوان «آینده ایران به مثابه یک قدرت منطقه‌ای» برگزار کرد. در این کنفرانس نکات مهمی عنوان شد از جمله اینکه ایران انعطاف‌پذیری بیش‌تری نسبت به فشارهای خارجی و داخلی از خود نشان داده و همین امر دلیل بقای آن بوده است. برژینسکی نیز احتمال می‌دهد که در نیمه قرن اخیر ایران یکی از بلوک‌های قدرت جهانی را تشکیل دهد.

در واقع رشد ایران در توسعه انسانی، رشد علم و فناوری، کاهش فقر و فاصله طبقاتی و توسعه صادرات غیر نفتی نشانه‌های مهمی است که فرضیه حرکت ایران به سوی تبدیل شدن به یک قدرت جهانی را تقویت می‌کند. در واقع اگر حکومت دینی در ایران به شکل قاطع کارآمدی خود را اثبات کند، غرب با جدی‌ترین چالش چند قرن اخیر خود مواجه می‌شود و تمامیت آن به خطر می‌افتد.

تحولات اخیر خاورمیانه نشان می‌دهد که ایران به یک کشور الگو تبدیل شده و حتی به بسط نفوذ خود در آمریکای لاتین یعنی حیاط‌خلوت آمریکا پرداخته است. پیروزی‌های حزب الله لبنان و حماس، تحولات عراق و افغانستان و نیز تحولات اخیر کشورهای عربی از جمله مصر و تونس نشان می‌دهد که الگوی انقلاب اسلامی در حال تبدیل شدن به چالش مهمی برای غرب است. البته در این مسیر ترکیه رقیب مهمی برای ایران به‌شمار می‌رود.

یکی از مهم‌ترین مشکلات غرب در برابر ایران، عدم درک صحیح جمهوری اسلامی و نیز پیش‌بینی آینده آن است. کنت یولاک تحلیل‌گر مسائل ایران اعتقاد دارد که در برابر سؤال «در ایران چه اتفاقی خواهد افتاد؟» نمی‌توان پاسخی داد جز این که «نمی‌دانم» و «شاید فلان اتفاق بیفتد» همین مسئله سبب شده تا اغلب اندیشکده‌های دنیا مجموعه مطالعاتی پیرامون درک و فهم ایران ترتیب دهند. طرح‌های تحقیقاتی مهمی در دانشگاه‌های مختلف دنیا پیرامون ابعاد مختلف ایران، اسلام و تشیع در حال انجام است و عمده اندیشکده‌های مهم جهان از جمله رند، بروکینگز، کارنگی و آمریکن اینترپرایز بر شناخت ایران و انقلاب اسلامی متمرکز شده‌اند. با این وجود نتایج این پژوهش‌ها تاکنون ناامیدکننده بوده است. انقلاب اسلامی با قالب‌ها و چارچوب‌های فعلی علوم اجتماعی به‌سختی قابل شناخت خواهد بود. علوم اجتماعی کنونی اساساً برای شناخت غرب به‌عنوان مرکز و غیرغرب به‌مثابه منطقه پیرامونی آن شکل گرفته است. این ابزار و روش‌ها نمی‌توانند پدیده‌های این چنینی نوظهور را به‌درستی تحلیل کنند و ناکارآمدی در پیش‌بینی تحولات ایران بهترین دلیل بر ناکارآمدی علوم اجتماعی و آینده‌پژوهی غربی در شناخت ایران است. با این اوصاف برای درک صحیح تاریخ انقلاب اسلامی، وضعیت فعلی و ترسیم آینده آن باید ابزارهای تحلیل نوینی ابداع گردد و حتی پژوهشگران داخلی نیز با ابزارها و روش‌های موجود که اساساً برای شناخت جوامع مدرن غربی و با جوامع سنتی طراحی شده‌اند، ناکارآمد می‌باشند. به این ترتیب الگوهای شناخت، آینده‌سازی، مهندسی اجتماعی - فرهنگی و توسعه ایران به سبب تمایزات بنیادین آن نیازمند آن است که اندیشمندان مسلمان ایرانی طرحی نو دراندازند.

این در حالی بود که به تعبیر خانم سوزان مالونی تحلیل‌گر ارشد اندیشکده بروکینگز، جمهوری اسلامی تقریباً با هر بلا و مصیبتی دست و پنجه نرم کرده است: کودتا، جنگ، بلایای طبیعی، تحریم، اغتشاشات داخلی و... مالونی معتقد است که جمهوری اسلامی ایران به همین دلیل ضربه شده است. این نیز نشانه‌های زایمان جهان جدیدی است: دو ابرقدرت جهان دست در دست و بالاتفاق در سرنگونی یک حکومت جهان سومی ناکام مانده‌اند. جمهوری اسلامی در حالی به بقای خود ادامه داد که در طول حیات خود شاهد نابودی دشمنان دیرینه‌اش بود: سرنگونی صدام، فروپاشی شوروی، شکست‌های فاحش اسرائیل در غزه و لبنان و بحران‌های متعدد اقتصادی، اجتماعی و سیاسی دام‌گیر جهان غرب بالخصوص آمریکا. حالا دیگر هیچ کس به فریادهای امام و انقلابیان مبنی بر زوال آمریکا نمی‌خندد. نظریه‌پرداز پایان تاریخ «فوکویاما» هم به زوال تدریجی آمریکا اعتراف دارد.

هر چند مراحل ظهور و بقای جمهوری اسلامی، غرب را به چالش کشید؛ اما نظام جهانی فعلی زمانی دست خود را در برابر مکتب امام خمینی^(ع) بالا خواهد برد که انقلاب اسلامی به شکوفایی دست یابد. به عبارت دیگر تحقق نسبی اهداف انقلاب اسلامی تیر خلاصی بر پیکره تمدن چندصد ساله غرب خواهد بود و نویدی بر احیاء تمدن اسلامی. انقلاب اسلامی باید کارآمدی خود را در تحقق عدالت، اجرای احکام اسلامی و نیز استقلال اقتصادی و فرهنگی به اثبات رساند. در حال حاضر ایران به برکت انقلاب به استقلال سیاسی دست یافته است. چندی پیش در کنفرانسی در تل‌آویو دستاوردهای انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. یکی از نتایج این کنفرانس این بود که ایران در این سه دهه در زمینه تحقق استقلال سیاسی موفق عمل کرده است اما هنوز از نظر اقتصادی به نظام جهانی وابستگی دارد. با این وجود در این زمینه نیز امیدواری فراوانی وجود دارد. وزارت دفاع انگلیس در گزارشی تحت عنوان «روندهای راهبردی جهانی در سال ۲۰۴۰» پیش‌بینی می‌کند که ایران و ترکیه در زمره قدرت‌های نوظهور جهانی قرار خواهند گرفت. هم‌چنین این گزارش ذکر می‌کند که ایران احتمالاً چالش عمده‌ای برای قدرت‌های جهانی خواهد بود. هم‌چنین براساس این گزارش از لحاظ اقتصادی «رشد اقتصادی بلندمدت ایران احتمالاً نیرومند خواهد بود و این امر منوط به بهره‌برداری کامل از ذخایر انرژی و متنوع‌سازی اقتصاد خود است. آزادسازی بخش بانکداری و خدمات مالی در حال رخ دادن است و طبقه تحصیل‌کرده‌ی کارآفرین با مهاجران موفق اقتصادی ارتباط دارد و این امر احتمالاً منجر به پشتیبانی از اقتصاد پویاتر ایران می‌شود که ممکن است شروع به شکستن اتکاء و وابستگی به بخش هیدروکربن کند.» ریچارد واتسون آینده‌پژوه شهیر آمریکایی نیز در کتاب (FUTURE FILES) پیش‌بینی می‌کند که احتمالاً ایران، ترکیه و مکزیک تا سال ۲۰۳۵ در زمره قدرت‌های کلیدی جهان قرار خواهند گرفت. از نظر او قدرت در حال تغییر جهت به سمت شرق است.

فلینت لاورت معتقد است که رقابت مهمی میان ایران و آمریکا در منطقه خاورمیانه شکل گرفته که تبعات آن برای منطقه خاورمیانه و حتی فراتر از آن، بسیار مهم و قابل تأمل است. هم‌چنین ری تکیه و ولی نصر در مقاله‌ای در مجله فارین پالیسی اذعان کردند که ایران در زمینه قدرت نرم در خاورمیانه بر آمریکا پیشی گرفته است. هم‌چنین CSIS یکی از مراکز مهم مطالعات راهبردی طی گزارشی اشاره می‌کند که واقعیات

دو نگاه

این ابزار و روش‌ها نمی‌توانند پدیده‌های این چنین نوظهور را به‌درستی تحلیل کنند و ناکارآمدی در پیش‌بینی تحولات ایران بهترین دلیل بر ناکارآمدی علوم اجتماعی و آینده‌پژوهی غربی در شناخت ایران است